

УДК 008

Ірина Доннікова
СТВОРЮВАЛЬНА СУТНІСТЬ КУЛЬТУРИ

У статті обґрунтовується створювальна людиномірність культури. Використовуються базові концепти постнекласичної науки (самоорганізація, хаос, ентропія та ін.), феноменології, герменевтики, екзистенціальної філософії. Евристичний потенціал концепту самоорганізації в аналізі культури розкривається через метафору хаосу, яка визначає сутності та існування людини як «нелінійної» істоти. Людина – носій есенціально-екзистенціального хаосу, потребує негентропійного потенціалу культури для самозбереження і саморозвитку.

Ключові слова: самоорганізація, хаос, нелінійність, культура, створювальна людиномірність.

I. Donnikova
CREATIVE ESSENCE OF CULTURE

In the article the creative function of culture in human being is substantiated. The basic concepts of the postnonclassical science (self-organization, chaos, entropy, etc.), phenomenology, hermeneutics, existential philosophy are used to substantiate that essence of culture is inseparably connected with essence of human.

So, by the concept of self-organization culture and human are analyzed as specific objects-processes that create and support each other in their development. The concept of self-organization is used for identify human as a «non-linear creature» (complex, open, dynamic, capable of self-organization), who is capable for creative-destructive self-realization.

The process of culture and human creation is modeled by using of metaphor of chaos. As a carrier of chaos human identifies alternative ways of self-organization, including the culture as universal human-dimension mode.

Culture is considered as a basic negentropic factor of human existence that transforms chaos into order. Culture generates and saves existential-personal sense of social existence, ensures co-evolution of human society and nature.

In the human being culture-genic synthesis take place – driven by culture transformation of chaos in human-dimension order. The culture-genic synthesis is determined by the existential connection of human and culture, which activates the comprehension the world around human. So, culture is defined as a mode of social self-organization.

Keywords: self-organization, chaos, nonlinearity, culture, creative human-dimension.

И. Донникова
СОЗИДАТЕЛЬНАЯ СУЩНОСТЬ КУЛЬТУРЫ

В статье обосновывается созидательная человекомерность культуры. Используются базовые концепты постнеклассической науки (самоорганизация, хаос, энтропия и др.), феноменологии, герменевтики, экзистенциальной философии. Эвристический потенциал концепта самоорганизации в анализе культуры раскрывается с помощью метафоры хаоса, которая определяет человека как «нелинейное существо». Человек – носитель эссенциально-экзистенциального хаоса, востребует негентропийный потенциал культуры для самосохранения и саморазвития.

Ключевые слова: самоорганизация, хаос, нелинейность, культура, созидательная человекомерность.

Для філософсько-культурологічного пізнання проблема визначення сутності культури, мабуть, набуває статусу «вічної». Питання «Що є культура?» неодмінно виводить на питання «Що є людина?». Але в численних дослідженнях знаходимо чимало спроб розірвати глибинний зв'язок людини і культури: через ототожнення культури або з результатами людської діяльності (артефактами), або з колективними формами існування людей (у яких анонімізується людська індивідуальність), або через розчинення культури в нескінченній різноманітності соціальних трансформацій. При цьому залишається незрозумілим базове призначення культури в людському житті: вона сприймається як найважливіший чинник людського життя і водночас як одна з його «галузей», підпорядкована іншим, більш значущим складовим. На наш погляд, актуальною є проблема обґрунтування *створювальної функції культури* в людському бутті, яка визначає її соціальний «статус». Це означає, по-перше, неможливість розриву сутності культури з сутністю людини (мається на увазі їх взаємозумовленість, але не ототожнення), по-друге, розуміння культури і людини як специфічних об'єктів, які взаємопороджують (створюють) і взаємопідтримують один одного у своєму розвитку. Тобто, йдеться про зміну способу осмислення культури, використання відповідного методологічного інструментарію з метою виявлення й обґрунтування її створювальної функції.

Порушуючи питання про нові методологічні підходи, потрібно підкреслити, що ми не відкидаємо традиційні для гуманітарного знання методи до аналізу культури (перш за все, йдеться про феноменологію і герменевтику), але наполягаємо на необхідності їх, так би мовити, оновлення. Саме у феноме-

нологічній і герменевтичній філософських традиціях репрезентовано розуміння культури як способу людського буття, специфічного «світу людини», «життєвого світу», що виникає через прагнення людини зрозуміти себе. Ґрунтовне розкриття зв'язку буття людини і буття культури визначає ці два методи як базові гуманітарні. Але їх розповсюдження в соціально-гуманітарному знанні призвело до фактичного ототожнення буття людини і культури, оскільки про інші способи буття людини не йдеться. Так, Е. Гуссерль вважав, що світ є даним людині виключно як культурний світ, що культура імпліцитно присутня у відносинах людини і світу. Тому самореалізація людини наповнюється «позитивним» сенсом, тобто пов'язана з її свободою і творчістю. Але виникає питання: чи є самореалізація однозначно ціннісно-позитивним процесом, який керується культурою, або можливі інші, не-культурні (поза-культурні) способи? Наш життєвий, повсякденний досвід доводить, що є людське і нелюдське, гуманне і антигуманне, культурне і антикультурне, а філософсько-культурологічне пізнання активно розвиває ідею про «людське» як виключно «культурне», наслідком чого є ототожнення культури з усіма проявами людської сутності та існування. Отже, варто оновити розуміння культури, виходячи з сучасних уявлень про людину і світ.

Доцільно в осмисленні означеної проблеми використовувати методологічний інструментарій, який би допоміг змоделювати процес культуро- і людиностворення, розкривав би його творчу спрямованість. Цій дослідницькій меті, на наш погляд, відповідає методологія постнекласичної науки, теоретичне ядро якої сформоване теорією самоорганізації (синергетикою). Залишимо осторонь суто методологічні питання щодо специфіки синергетичної методології та наукової коректності її використання в гуманітарному знанні. Ці питання активно обговорюються на сторінках наукових видань та в доповідях на численних конференціях [1–6]. Зазначимо тільки, що нова методологічна програма, яка виникла на зламі наукових парадигм, повинна бути апробована і в аналізі соціокультурного буття. Інше питання: наскільки широким може бути застосування і в якій формі воно проходитиме. Ми окреслимо низку положень, які, на наш погляд, виявляють евристичний потенціал нової методології в дослідженні культури. Серед них, по-перше, орієнтація на пізнання становлення, складності, що трансформуються. Одне з ключових понять постнекласичної науки – самоорганізація – вказує не на об'єкти самі по собі, а на процеси, тобто трансформації об'єктів, взаємодії між ними, які постійно змінюють ці об'єкти та сприяють виникненню нових відносин і явищ.

Акцентування уваги на процесах принципово змінює методологічну програму. Замість питання «що виникає?», набуває значущості питання «як, яким чином виникає та завдяки чому існує?». Крім того, стає зрозумілим, що саме від «як?» залежить і «що?». У проблемі, яку ми аналізуємо, питання «що таке культура?» потребує аналізу її як процесу, зв'язаного зі становленням людини та суспільства. Оскільки зрозуміло, що культура створюється людиною, питання необхідно конкретизувати: «як і для чого людина створює культуру?». У пошуку відповіді потрібно розглядати людину як складну систему, що самоорганізується, точніше, здатна до самоорганізації з усіма ознаками цього процесу – складністю, відкритістю, цілісністю, нелінійністю. Пошук аналогів нелінійних процесів у людському бутті дозволяє використовувати і досвід феноменолого-герменевтичного знання (детальніше про це – далі).

Процесуальне бачення об'єктів передбачає врахування іншого важливого чинника під час розгляду культури, який Г. Хакен назвав «принцип циклічної причинності». Суть його полягає в тому, що об'єкти-процеси самі для себе породжують керуючі параметри, яким підпорядковується їх розвиток. Власне це і визначає їх такими, що самоорганізуються. Якщо в центрі соціокультурних процесів знаходиться людина, здатна до самоорганізації – вона (через взаємодію з іншими людьми) створює комплекс таких керуючих параметрів, які узагальнюються в понятті «культура». Таким чином, культура створюється людиною, що самоорганізується для керування цим процесом, тобто для збереження, постійного відновлення розвитку людини.

Процесуальність як характеристика об'єктів, що самоорганізуються, в аналізі культури та людського буття на перший план виводить їх принципову історичність. Це унеможливує розуміння будь-якого культурного явища поза історичним контекстом, в якому висвітлюється зміст цього явища. Щобільше, унеможливується розрив історії культури і людського буття, яке також розуміється в цьому контексті як становлення, тобто історично. Актуалізується традиційна для екзистенціальної та герменевтичної філософії ідея про створення людиною глобальної історії через «індивідуальну історію», про співвідношення «тут-і-тепер буття» з минулим і майбутнім.

Ці загальні припущення можна було б не вважати принципово новими, якщо ігнорувати ще одну особливість самоорганізації – нелінійність. У загальному розумінні, нелінійність пов'язана з проходженням складною системою так званої «точки біфуркації» і означає багатоваріантність, непередбачуваність та незворотність розвитку складного об'єкта. Нелінійність є наслідком нестійкості складної системи – стану, в якому зростання хаосу набуває критичних значень і «поведінка» системи принципово змінюється. Нелінійність означає, що існування складної системи не є гарантованим, тобто в її динаміці відновлюються не тільки засади саморозвитку, але постійно виникають вектори саморуйнування, самознищення. Саме врахування нелінійності людини і людського існування, на наш погляд, принципово змінює розуміння сутності культури та її ролі в людському бутті. Якщо розглядати лю-

дину як істоту принципово нелінійну (тобто складну, відкриту, динамічну, здатну до самоорганізації), стає можливим виявлення такого способу самоорганізації, який забезпечує її збереження і розвиток. У синергетичній термінології йдеться про базовий негентропійний чинник людського буття, що перетворює хаос в порядок. Таким способом самоорганізації є культура.

Окреслені базові положення потребують обґрунтування і конкретизації, виявлення в людині (її сутності й існуванні) передумов самоорганізації. На цьому етапі виникає можливість переінтерпретування положень філософської антропології, феноменології, екзистенціальної філософії, герменевтики в контексті синергетичного розуміння динаміки складних систем. При цьому варто зазначити, що використання синергетичної термінології в аналізі людини й культури можливе як синергетичної метафори, через виявлення аналогів самоорганізаційних процесів у людському бутті. Доцільним і плідним в обґрунтуванні негентропійної функції культури в людському бутті є використання метафори хаосу, оскільки хаос є «предтечею» майбутнього порядку, передумовою самоорганізації.

На наш погляд, близьким до синергетичних інтерпретацій є концепт полісутностної людини, запропонований В. Г. Табачковським [7]. «Полісутнісність», або «плюралізм різносутностей» людини означає неможливість «усутнення», тобто зведення розмаїття сутнісних рис людини до певного аспекту її існування; спорідненість альтернативних сутнісних властивостей людини, її постійну і неминучу неурівноваженість; ціннісну амбівалентність сутнісних виявів; принципову незавершеність і непередаданість існування. Полісутнісність може бути інтерпретована як есенціально-екзистенціальний хаос. Таке синергетично-метафоричне визначення людини виражає і згорнуту людську потенційність, що містить всю повноту буття, і невизначеність її існування, і сутнісну потребу в самовизначенні, яка найбільш повно виражається в пошуку сенсу буття. Перед людиною – носієм есенціально-екзистенціального хаосу постає болісна смисложиттєва проблема – взаємоузгодження сутності та існування [8, с. 25]. (До речі, стає можливим у філософсько-культурологічному контексті визначити хаос як стан смислової невизначеності людського буття, а ентропію – як процес руйнування людського буття, пов'язаний із втратою смислу).

Метафора есенціально-екзистенціального хаосу розкриває принципово кризовий характер людського буття. Становлення людини неможливо без проходження «точок біфуркації», переживання зламних моментів свого життя, у яких екзистенційна невизначеність досягає «критичних значень» і вимагає від неї переосмислення життєвих стратегій. Есенціально-екзистенціальний хаос характеризує людину як «нелінійну цілісність», здатну до становлення, створення способу буття через подолання власних ентропійних проявів. Синергетична метафора хаосу дає підстави розглядати самореалізацію полісутнісної людини як багатовекторний (творчо-деструктивний) процес, що містить як шляхи досягнення повноти людського буття, так і його спустошення, особистісної деградації, самознищення. Людина є носієм есенціально-екзистенціального хаосу, а тому здатна до деградації, виходу за межі власне людського, а значить і культурного.

Життя людини проходить на межі людського й антилюдського, причому ця межа – рухома і найчастіше розмита внаслідок різноспрямованості індивідуальних життєвтілень – рівнозначних у своєму праві на реалізацію та безкінечних за діапазоном проявів. Ця безкінечність схиляє нас до ціннісного релятивізму: якщо на вершині ціннісної піраміди стоїть людина, тоді все, що здійснюється людиною, є проявом її унікальної сутності і належить культурі. Складність не лише в тому, що межа між «постасями» людини рухлива, розмита, а в тому, що вона умовна. Достатньо переміститись в іншу соціокультурну спільноту або історичну добу, щоб зрозуміти, наскільки релятивними є правила і норми, традиції і цінності, що регулюють людське життя, проводять межу між дозволеним і недозволеним, гідним і непристойним, піднесеним і низинним, врешті – людським і антилюдським. Чи є правомірним їх розділення, якщо все це – різні прояви людської сутності?

Створюючи культуру, людина встановлює межі самій собі – той, що продукує антикультуру. Культура потенційно присутня в сутнісному хаосі – як потреба і здатність людини до багатоваріантної самореалізації через смислопокладання. У процесі самореалізації людини вона набуває об'єктивованих форм, які власне і роблять культуру «керуючим параметром» самоорганізації. Для людини, що самоорганізується, культура виконує роль структуроутворюючого та структурованого простору (контексту), в якому виявляється творча людська сутність, а життя набуває ціннісного змісту. У культурному контексті відбувається ціннісна ідентифікація есенціально-екзистенціального хаосу: він репрезентує себе або як творчість, або як руйнування (ентропія), в останньому випадку відкидаючись культурою поза людський «життєвий світ», у простір антикультури.

Становлення людини є процесом персоніфікації культури, в якому з есенціально-екзистенціального хаосу виникає унікальна культурна форма – буття людини. Як простір об'єктивованих особистісних смислів, культура співвідноситься з макрорівнем соціального буття, задає «вертикальний» вимір людського життя. Водночас, сутнісна потреба людини в смислопокладанні й різновекторній самореалізації визначає її екзистенціальний зв'язок з культурою, формує «горизонтальний» зріз їх стосунків. Есенціально-екзистенціальний хаос, який заявляє про себе в різноманітних інтенціях свідомості, над-

мірних потребах тілесності, ціннісній амбівалентності предметності, трансформується культурою у самотворчість людини. Індивідуальне буття здійснюється як «буття у культурі», яке розгортається у багаторівневій когерентності, динамічній цілісності духовності, тілесності і предметності. Через самоосмислення об'єктивована соціокультурна реальність наповнюється особистісними смислами, набуває статусу життєвого світу.

Культура створює не тільки людську індивідуальність як свою персоніфіковану форму, але й особливу, інтерсуб'єктивну реальність, в якій відбувається становлення людини і самої культури. Інтерсуб'єктивний простір людської комунікації також можна визначити через метафору хаосу, яка відображає його нелінійність. В інтерсуб'єктивності як нелінійному середовищі панує смислова невизначеність міжсуб'єктивних взаємодій, яка ніколи повністю не усувається; існує можливість об'єктивування як творчих, так і деструктивних потенцій людини. Інтерсуб'єктивність може трансформуватися в творче співтовариство учасників комунікації, і водночас у ній завжди присутня можливість не відбутися, розпастися на монологічні індивідуальні існування. Замкнутий на собі самому індивід, оточений хаосом нерозуміння, і спільнота індивідуальностей, що перебувають в діалозі, – два полярних стани, до яких можуть привести міжсуб'єктивні взаємодії.

У міжособистісній комунікації відбувається самозародження культури, перш за все, її моральних підстав, які об'єднують «вертикальний» і «горизонтальний» виміри людського буття. Але моральність не тільки створює діалог, а й виникає в ньому, з фундаментальної потреби людини в самореалізації, яка обумовлює таку ж фундаментальну потребу в «Іншому». М. Бубер відзначає, що саме в діалозі виникає відповідальність «Я» за відносини між учасниками комунікації. Е. Левінас визначає зосередженість на «Іншому», відповідальність за «Іншого» як моральний імператив інтерсуб'єктивного простору, тому діалог у нього зі способу передачі змісту трансформується в спосіб смислотворчості. У П. Рікера голос «Іншого» в діалозі стає голосом совісті, який закликає людину справедливо жити з іншими і для інших [9, с. 232–235].

Через моральність досягається синергійний ефект – зв'язок людини з людиною при збереженні їх самоцінності. Ця здатність моральності (що дозволяє ототожнювати її з культурою) зумовлена поєднанням в ній імперативного, незаперечно-належного і вільного, суб'єктивно обумовленого. Можливість нелінійної реалізації, що відкривається перед людиною, вимагає самовизначення, насамперед, в онтологічному плані (зараховую я себе до людського або антилюдського) і тільки після цього виникає питання «яка я людина?». Первинним є самовизначення в «людському – антилюдському» і це завжди моральне самовизначення.

Самовизначення людини в моральній вертикалі пов'язане з моральним вибором, який завжди – гранична ситуація. Перебуваючи між соромом і безсоромністю, честю і безчестям, Богом і смертю Бога, свободою і необхідністю, людина відкриває для себе межу між людським і антилюдським. Роблячи вибір на користь «людського», прориваючись з екзистенціального хаосу до людини в собі, людина «знову народжується» (М. К. Мамардашвілі) разом із моральністю, яка вказує «на долю людську, на основні стани та обмеження, які накладаються на те, що можливо для людини, на те, до чого вона може прагнути і чого може досягти» [10, с. 14]. У ситуації морального вибору простір культури «стискується», втілюється в цій людині, яка, за словами І. Канта, стає відповідальною не тільки за себе, але за все людство. Усвідомлюючи свою відповідальність, людина здатна зберегти відносини зі світом тільки шляхом самообмеження своїх надмірних зазіхань до нього. «Моральний космос вічно виникає з хаосу духовного світу, – пише В. С. Біблер, – оновлене, споконвічне народження космосу з хаотичної стихії – тільки воно дає моральності... внутрішню життєву силу» [11, с. 34].

Моральність створює «силове поле» культури, в якому абсолютні імперативи наповнюються конкретним змістом, інтерпретуються в культурних контекстах, співіснуючи в єдиному толерантному просторі людського буття. Абсолютні моральні цінності стають інваріантами, відмежовують буття від небуття, світ людини від безодні і хаосу антилюдського. Культура виникає із суттєвих відмінностей між людьми, із виклику, який кидають один одному учасники комунікації, виникає для того, щоб людина могла реалізуватися і завдяки, і всупереч своїм відмінностям від «Іншого».

Як спосіб самоорганізації, культура створює єдність природи і людини, формує ставлення до природи як до особливого суб'єкта, у діалозі з яким генеруються смисли людського буття. В осмисленні природи, у ставленні до неї виникає екзистенційний вимір, що додає йому характер сокровенного діалогу, в якому людина одночасно виступає в ролі і слухача, і мовця, але слухача більше. Діалогічність відносин людини і природи дає підстави виділяти специфічне інтерсуб'єктивне середовище, що виникає між ними і певним чином впливає і на природу, і на людське буття. Для людини природа представляє собою специфічного суб'єкта – «Іншого», але не соціального, а такого, що належить іншій, за межами соціального, реальності. Суб'єкт-суб'єктивний характер відносин з природою передбачає, що людина здатна стати з'єднуючою ланкою між суспільством і природою, якщо сама є культурною формою, що перебуває в постійному становленні, потребує навколишнього природного та соціокультурного світу як смислоутворюючих засад її буття. Взаємодія людини з природою може бути визначена як осмислення природного буття, яке дає людині розуміння буття власного. Будучи фізичною реальністю, в

соціокультурному бутті природа набуває ще й статусу метафізичної реальності, наповненою етичним, естетичним та ін. змістом. Людина, яка потребує культури як способу самоорганізації, усвідомлює себе особливою формою життя, що існує на межі природного і соціального, відповідає за збереження природи й суспільства заради самозбереження.

Нами розглянуто лише деякі аспекти, що розкривають створювальну функцію культури. Узагальнюючи, зазначимо, що генеруючи та зберігаючи екзистенційно-особистісні смисли соціального буття, культура реалізує негентропійну функцію, через смислопокладання забезпечує коеволюцію людини, суспільства і природи. У людському бутті постійно здійснюється «культурогенний синтез» – керований культурою процес трансформації хаосу в людиномірний порядок. Виступаючи аналогом нелінійного синтезу в природних процесах, культурогенний синтез визначається екзистенціальним зв'язком людини і культури, активізує розуміння (осмислювання), через яке людина долучається до світу, що самоорганізується.

Смислогенеруюча активність людини одночасно розгортається в двох напрямках – розуміння «Іншого» і самоосмислення. Існуючи на перетині цих напрямів, як «тут-буття», людина реалізує своє життя як спів-буття, тобто стаючи сама собою, «здійснюючись», «здобуваючи власну самість». Перед людиною, яка перебуває в постійному становленні, світ постає у смисловій багатшаровості явищ, як хаос невизначеності існування серед численних індивідуальних інтенцій. Тим самим, людина постійно занурена в ситуацію «визначеності – невизначеності», «розуміння – нерозуміння», балансуючи на «межі» порядку і хаосу. Набуття людиною самоідентичності досягається через узгодження смислів її буття із смисловими пошуками інших індивідуальностей, яке відбувається в культурі. Розуміння і дає людині можливість самовизначення в таких обставинах, такому смислового контексті, а також пов'язує її з іншими людьми, формує загальну для них інтенцію, у якій зберігається ціннісний статус кожного індивіда.

Негентропійна спрямованість культури зумовлює її сутність, яку традиційно визначають як гуманістичну, людинолюбну. На наш погляд, доцільним є уточнення. Оскільки полісутнісна людина володіє творчо-деструктивним потенціалом, вона тотожна не лише культурі, але вміщує в себе безліч «антисвітів», протилежних самої сутності культури. Тому людиномірність як така ще не означає культуромірності. Людина, чий надмірні прагнення до свободи і самореалізації стають потужним ентропійним чинником, здатна зруйнувати соціоприродне оточення і саму себе. Але тільки завдяки культурі, за словами С. Б. Кримського, людина живе в штучному комфортному світі, захищена від усього незрозумілого, тривожного, таємничого [12, с. 26]. Сутність культури потрібно визначити як «створювальну людиномірність», яка співвідноситься з природо- та соціомірністю. «Створювальна людиномірність» означає, що людина є складовою світу, що самоорганізується і потребує культури як специфічно людського способу самоорганізації. Тож, на питання: «чому культура є створювальною?» можна відповісти: «Тому що істота, яка є носієм хаосу і продукує хаос, без культури не зможе стати людиною».

Література:

1. Бевзенко Л. Д. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций / Любовь Дмитриевна Бевзенко. – Киев : Ин-т социологии НАНУ, 2002. – 437 с.
2. Добронравова І. С. Уроки Пригожина: философские основания и культурный контекст нового понимания мира в постнеклассической науке / І. С. Добронравова // Практична філософія. – 2004. – № 2. – С. 3–11.
3. Донникова І. А. Культурогенная сущность социальной самоорганизации : монографія / Ирина Анатольевна Донникова. – Одесса : Печатный дом, 2011. – 280 с.
4. Культурний контекст соціальної самоорганізації : [збірник наукових праць]. – К. : Київський університет, 2006. – 312.
5. Свідзінський А. В. Самоорганізація і культура / Анатолій Вадимович Свідзінський. – К. : Вид-во ім. Олени Теллеги, 1999. – 288 с.
6. Синергетическая парадигма. Социальная синергетика / [под общ. ред. В. В. Васильковой]. – М. : Прогресс-Традиция, 2009. – 688 с.
7. Табачковський В. Г. Полісутнісне homo: філософсько-мистецька думка в пошуках «неєвклідової рефлексивності» / Віталій Георгійович Табачковський. – К. : Видавець ПАРАПАН, 2005. – 432 с.
8. Табачковський В. Г. Філософсько-антропологічне питання про сутність людини у координатах постмодерну / В. Г. Табачковський // Колізії антропологічного розмислу. – К. : ПАРАПАН, 2002. – С. 5–39.
9. Світоглядні імплікації науки / [В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська та ін.]. – К. : ПАРАПАН, 2004. – 408 с.
10. Мамардашвили М. К. Проблема человека в философии / М. К. Мамардашвили // О человеческом в человеке ; [под общ. ред. И. Т. Фролова]. – М. : Политиздат, 1991. – С. 8–22.
11. Библер В. С. Нравственность. Культура. Современность. (Философские раздумья о жизненных проблемах) / В. С. Библер // Этическая мысль: Научн.-публицист. чтения ; [ред. кол.: А. А. Гусейнов и др.]. – М. : Политиздат, 1990. – С. 16–57.
12. Кримський С. Б. Запити філософських смислів / Сергій Борисович Кримський. – К. : Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.